

Filòsof. Professor de la Universitat de Girona

Joan Manuel del Pozo

La ciutat imaginada: Valors i límits de la imaginació *utòpica*

L'afany d'imaginar ciutats on l'èsser pogués desenvolupar-se en plenitud humana i cívica ha estat la raó de ser de les utopies. La transformació de la realitat en base a un seguit de projeccions legítimes, d'un futur individual i col·lectiu millor, es fonamenta en la materialització, literària i filosòfica, d'un «altre lloc» radical i alternatiu al vigent. Des dels clàssics fins als nostres dies, la imaginació humana ha produït diverses utopies. També l'urbanisme contemporani, a voltes, ha seguit uns principis i valors que es poden considerar utòpics, encara que sovint els resultats no han estat els esperats. Novament, doncs, cal constatar que el valor de la utopia no és, com cap altre valor en la vida humana, un valor absolut.

Imaginació i realitat

Imaginar ciutats és una funció necessària per fundar-les *ex novo* –cas infreqüent en la nostra època– però també per fer-les avançar, quan necessiten créixer, sense precipitar-les a un caos immediat. Entenem la imaginació no en el sentit de creació de figures o narracions fictícies, fantasioses o purament especulatives, sinó en el sentit d'anticipació ordenada i fins i tot *dibuixada* de possibilitats versemblants de realització. Ens interessa, però, més que la imaginació que podríem anomenar 'tècnica', al servei d'un realisme administratiu i d'una operativitat rutinària, la imaginació orientada a uns òptims de plenitud humana i cívica, la imaginació que, avui, després de cinc-cents anys de l'obra de Moore, amb

el títol d'*Utopia*, pot ser anomenada, sense connotació despectiva, 'utòpica'; el títol d'aquella obra mestra anava acompanyat d'un subtítol que esmentava justament la voluntat de presentar «el millor estat d'una república», i per això hem emprat uns termes sinònims –els «òptims de plenitud humana i cívica».

Proposem entendre que la funció imaginativa humana, molt més associada al nucli d'allò que s'entén per racionalitat del que alguns poden pensar –i ho ratifiquen pensadors tan rigorosos com Aristòtil o Kant–, és un *continuum* que té en el seu extrem més lligat al principi de realitat una funció estrictament tècnica –l'elaboració dels plànols que prepara l'arquitecte per a un encàrrec exigent i ben pagat– i a l'extrem contrari, el més voluntàriament allunyat del principi de realitat, la ficció sense reserves, la pura fantasia sense intenció 'utilitària' o 'interessada' de cap mena –la creació plàstica o narrativa de móns inexistents amb components i trames decididament inversemblants. La imaginació que anomenarem *utòpica* se situaria en un punt entre els dos extrems: la gran qüestió és si aquest

La gran qüestió és si aquest punt es trobaria més a prop del principi de realitat o de la pura fantasia.

punt es trobaria més a prop del principi de realitat o de la pura fantasia. Sigui, però, quina sigui la posició del punt que cadascú consideri com a encertada, el que és segur és que no associem de manera desconsiderada la noció d'utopia amb la fantasia desfermada i que, poc o molt, li reconeixem un respecte a això, d'altra banda tan escàpol com a concepte, que anomenem realitat.

Precisament, de la realitat –del món *tal com és*–, diu Eduardo Galeano: «Fa cent trenta anys, després de visitar el país de les meravelles, Alicia va entrar en un mirall per descobrir el món al revés. Si Alicia renaixés en els nostres dies, no li caldria cap mirall: n'hi hauria prou que tragués el cap per la finestra».¹ Se suposa que la finestra s'obre al món real, tal com és, però seria, per a ell, el món al revés. Òbviament no al revés de com és –seria una contradicció– però sí al revés de com *hauria de ser* o *s'espera i es desitja* que sigui. Per tant, hi ha una distinció implícita entre la realitat existent i la realitat desitjada, entre l'ésser i l'haver d'ésser, entre fets i ideals. La realitat humana, i això és decisiu, no es limita als fets, inclou també les aspiracions, els desigs, les expectatives, els deures, és a dir, tot el registre del que podríem anomenar les 'projeccions legítimes'. Si mi-

rem la pròpia vida, si mirem la història, descobrim el valor estrictament *realista* de la projecció, de l'esperança, del desig, del deure: no són 'realitats fetes' i assolides, però són una realitat humana de primer ordre, la realitat de l'ambició constructiva, de l'expectativa de millora, *embrió real* dels millors *fets futurs*. Per això, té sentit allò que hem sentit i llegit, atribuït a uns o altres autors, en qualsevol cas interessant: «la utopia és una veritat prematura».

La utopia és una veritat prematura.

Els sentits de la utopia

Un autor de gran finesa en la interpretació de l'ésser humà a través de les seves expressions literàries i filosòfiques, Paul Ricoeur, ens il·lustra sobre els sentits del pensament utòpic. Ho fa en contraposició amb la ideologia. La que ell anomena consciència imaginativa, que elabora tradicions per al passat, iniciatives per al present i expectatives per al futur, s'expressa de dues formes: com a ideologia i com a utopia. Considera que la ideologia és un mecanisme de legitimació generat per un «sistema d'autoritat [que] implica un requeriment de legitimitat que excedeix d'allò que els seus membres poden oferir en termes de creença».²

La ideologia, doncs –no pas lluny de la concepció crítica marxista–, seria un artifici per a la preservació de la societat humana *tal com és*: resulta, per tant, un mecanisme estrictament conservador, sigui quina sigui l'orientació exhibida com a esquer. La utopia, en canvi, no legitima i preserva el que hi ha, sinó que, ben al contrari, ho qüestiona a través d'un pensament alternatiu de l'ésser social, de la col·lectivitat humana. Però si la ideologia és perillosa per la inèrcia justificadora de l'*status quo* i pot frenar el progrés social, la utopia és perillosa per la tendència a un poder autoritari basat en la suposada perfecció del seu projecte. La patologia de la ideologia és la simulació enganyosa d'un desordre establert com a suposada justícia natural, mentre que la patologia de la utopia, que pot amagar la nostàlgia d'un paradís perdut, pot portar directament a formes tiràniques.

Amb tot, remarca Ricoeur, la utopia manté una funció alliberadora perquè manté obert el camp d'allò que és o hauria de ser possible; és allò que impedeix que l'horitzó d'expectatives es barregi i es confongui amb el camp de l'experiència, és el que manté la distància entre l'esperança i

La patologia de la utopia, que pot amagar la nostàlgia d'un paradís perdut, pot portar directament a formes tiràniques.

la tradició. Postula, però, que la ideologia i la utopia, més enllà de la seva contraposició, descobreixin la seva complementaritat, en tant que aportadores a l'imaginari social de solucions a una doble necessitat: la utopia al servei de la necessària funció excèntrica –que lluitarà contra l'entropia dels processos socials– i la ideologia al servei de la necessària reduplicació d'allò que és real –que lluitarà contra el perill de la pèrdua d'una identitat narrativa pròpia, indispensable per a l'autocomprensió.

El sentit predominant, doncs, de la utopia seria per a Ricoeur la necessitat de «la seva funció fonamental d'impugnació i de projecció en un “altre lloc” radical a fi de portar endavant una crítica igualment radical de les ideologies». ³ L'altre lloc radical acaba essent, en la seva materialització literària o filosòfica, l'«enlloc», que etimològicament vol dir el neologisme –en el moment de la seva creació per More– 'utopia'; en qualsevol cas, no és el lloc habitual, que se suposa corromput per les inèrcies de la injustícia establerta.

Hi ha, a més de la funció impugnadora i de projecció esmentades, un sentit eticopedagògic no gens secundari en l'elaboració de les més diverses utopies. Òbviament, la crítica a l'estat injust d'una societat només es legitima per la defensa d'uns principis ètics que es donen per transgredits, entre els més rellevants dels quals, els principis d'igualtat i de justícia. En el cas de la *Utopia* de More no només s'endevena aquesta voluntat entre línies, sinó que hi ha una defensa explícita d'un determinat ordre moral i religiós al servei de la plenitud individual i col·lectiva, de la felicitat de les persones i d'un benestar just de les ciutats que formen l'illa. Aquest sentit eticopedagògic s'expressa també en el joc irònic constant que comença pels mateixos noms que posa, sota formes derivades del grec, a l'illa –l'«enlloc»–, al príncep –el «sense poble»–, al narrador –l'«expert en xerrameques»– o al riu –el «sense aigua»–, entre molts altres; i un humanista com More fa ironia perquè la feia, com a estimuladora de l'autoconeixement i la virtut, el mestre del mètode irònic, Sòcrates, amb la seva mateixa intenció eticopedagògica. També el mètode que More recomana per a la pràctica de les funcions de conseller reial i de diplomàtic –genèricament, les funcions polítiques– és tota una indicació d'aques-

ta intenció; el mètode no és altre que el de l'«obliquïtat», l'habilitat adaptativa i flexible per fer entenedores i suportables unes posicions que, pel camí directe, serien objecte de rebuig i d'incomprensió totals. Precisament només amb el *camí oblic* de la narració utòpica es va atrevir More a parlar de propietat comunal, de menyspreu del diner, de defensa del plaer –moderat, però plaer–, de pluralisme i tolerància religiosa, d'eutanàsia i de rebuig de la pena de mort, i de tantes altres coses que no eren les que l'ordre social de la seva època tenia com a acceptables. Només podia *ensenyar-les* fent veure o *simulant* –sentit últim de la ironia– que eren cosa d'un món inexistent; però era evident que les defensava com a bones i que volia ensenyar-les, si atenem al sentit literal –que diu no com a personatge sinó com a autor i «obertament», no «obliquament»– de les darreres línies del llibre: «Declaro obertament que en la república dels utopiàns hi ha moltes coses que jo en veritat desitjaria, més que no pas podria esperar, que fossin aplicades a les nostres ciutats».⁴ El desig és més il·lusori, l'esperança és més realista –i pessimista–, però en qualsevol cas es tracta d'un pensament projectiu, obliquament batejat com a utòpic, que s'acaba referint a una «aplicació» real a les pròpies ciutats. Hi ha, doncs, sincera aspiració de realitat, per molt que sigui presentada en un joc entre fictici, irònic i oblic, però crític amb el present i carregat de voluntat de canvi ètic. La filosofia i la literatura, des dels seus orígens, són plenes de camins que, a diferència del tingut modernament com a camí ral d'accés a la realitat, el de la racionalitat estricta, condueixen a *altres portes* d'accés a la mateixa realitat: només com a mínims exemples, la llegenda de l'edat d'or, l'al·legoria de la caverna, el mite d'Er o el somni d'Escipió han estat formes ben conegudes i admirades de defensar respectivament *la realitat* dels bons sentiments naturals de les persones, de la feblesa del coneixement, de la responsabilitat sobre la pròpia vida o de la dignitat de la funció política, molt més eficaces que milers de discursos racionals blindats per una conceptualització abstracta i rígida, allunyada de la complexitat emocional i imaginativa del món de la vida. Certament, no parlariem tant de realitats *produïdes* per les diverses formes de *pensament imaginatiu* com de *capacitat de comprensió* més afinada de les diverses i complexes realitats de l'anomenat fenomen humà: però el referent realista no seria en cap cas irrellevant o menyspreable; esta-

riem parlant, al capdavant, d'una realitat principal per a nosaltres, la realitat del nostre coneixement.

Valors i límits d'algunes utopies aplicades del nostre temps

Podem plantejar-nos si avui és possible elaborar una utopia que sigui aplicable a les nostres ciutats, o fins i tot a una ciutat nova en el nostre món. El primer problema el trobem en el grau o en el punt del *continuum* de la imaginació humana abans esmentat que atribuïm a la utopia. Segurament després de les consideracions sobre els sentits de la utopia podem inclinar-nos a situar-la una mica més a prop del principi de realitat o, dit d'altra manera, ens resulta més acceptable que una elaboració utòpica no és necessàriament una fantasia banal.

Si és així, la utopia ens semblaria menys una expansió irresponsable d'un somiatruites i ens despertaria la simpatia de la persona 'amb ideals', però assenyada. Amb tot, no és possible establir delimitacions entre conceptes tan subtils: quina gran diferència hi hauria, per exemple, entre un

Podem plantejar-nos si avui és possible elaborar una utopia que sigui aplicable a les nostres ciutats.

urbanista utòpic, un d'idealista o un de visionari? No ens hi encaparrarem: estariem parlant en tots aquests casos dels urbanistes –tècnics o polítics, ara tampoc no ens importa la distinció– que, en comptes de comportar-se segons una pauta de plantejaments inercials –pròpia de la ideologia– revestits d'un pretès *realisme*, es comportarien segons una pauta inconformista i un punt rebel respecte al desordre establert –pròpia de la utopia, segons ens diu Ricoeur– revestida d'*idealisme*.

La qüestió és la tensió, tan freqüent en la vida individual i col·lectiva, entre l'acomodació fàcil a la realitat tal com ens ha vingut donada –ideologisme– i la necessitat de modificar els evidents límits i fins i tot injustícies de la mateixa realitat tal com ens ha vingut donada –utopisme. El món és ple d'urbanistes que pensen que la tensió s'ha de trencar o resoldre pel cantó del canvi cap a valors urbans nous, cap a formes de vida cívica en què la defensa dels grans principis i valors, la planificació ambiciosa i fins i tot idealista de la ciutat ajudi a canviar la dinàmica dels límits i injustícies de la convivència: la segregació, la dificultat d'accés als serveis, la degradació ambiental, la lletjor de l'entorn, l'afebliment de

l'espai públic i tantes d'altres. Això comporta un implícit que no necessita especial argumentació: la planificació urbana és, si no un determinant, un fortíssim condicionant de la qualitat de vida tant de les persones individuals com del conjunt i subconjunts socials. I la planificació és fruit necessari d'uns principis racionals combinats amb un grau notable d'imaginació i de sentit politicopedagògic. Un exalcalde d'una població gens fàcil, Bogotà, Antanas Mockus, deia sobre això: «Com a alcalde, si els ciutadans no entenien una política pública era responsabilitat meua de trobar un nou argument per a explicar-la. En aquest sentit em va funcionar una fe, gairebé cega, en els tècnics. Moltes vegades em sentia amb la tasca típica de la pedagogia de recontextualitzar, d'escoltar arguments que tenen validesa en un cert context, en un cert llenguatge, sota uns certs criteris acceptats, i traslladar-los a un terreny on les persones no comparteixen aquest mateix llenguatge».⁵ Vet aquí com, per una banda, un polític pur –que ha arribat a la candidatura a la presidència del seu país– no es perdia en la batalla amb els tècnics –però se suposa que complien les seves directrius–, sinó que hi feia confiança i esmerçava tot el seu esforç a trobar el llenguatge que permetés que els ciutadans *es fessin càrrec* de les solucions, poguessin *fer seva* una política; aquest fet sol és profundament polític en el millor sentit del mot, un fet gairebé utòpic per la seva poca freqüència; arriba a dir: «El jurament [del governant] hauria de dir: “Juro que tractaré de comprendre millor la meua ciutat i que faré el possible per emprar el coneixement que he adquirit de la ciutat”. Ahora, m'agradaria que les lleis diguessin: “Publiqui's, expliqui's, compregui's i compleixi's” en comptes de només “Publiqui's i compleixi's”. El governant hauria de tenir sempre una agenda pedagògica».⁶ És la petita –gran– utopia de la pedagogia política aplicada al creixement i transformació de les ciutats. Això, en la seva aparent modèstia, és un valor innegable. Utòpic? Que cadascú ho resolgui en la intimitat del seu criteri ètic i polític. Em permeto, però, suggerir que sembla que no respon a inèrcies ni complaences amb l'*status quo*.

Mirem breument, però, alguns casos de reconeguda, fins i tot oficialment proclamada, *utopia planificadora* contemporània. Els dos casos són ben diferents, però comparteixen un reconeixement formal que té el seu valor: han estat declarats patrimoni de la humanitat per la UNESCO. Són

la ciutat universitària de Caracas i la ciutat capital de Brasil, Brasília. Totes dues són experiències relativament recents, pensades i executades entre els anys quaranta i seixanta del segle xx. Un temps adequat per considerar-les encara contemporànies i alhora per tenir una certa perspectiva que permeti un judici raonable sobre el seu èxit o fracàs. Encara que la ciutat universitària no és pròpiament una 'ciutat' completa, crec que la seva experiència té interès, encara que sigui només per analogia. No tenim l'espai ni els instruments afinats per establir un judici crític formal, sinó només un acostament modest a algunes opinions que semblen de consens generalitzat.

En una publicació recent sobre aquella ciutat universitària dissenyada per Carlos Raúl Villanueva es diu això: *«La Ciudad Universitaria de Caracas es la utopía moderna construida. Manifiesta el anhelo por alcanzar un mundo ideal de perfección, para una sociedad y un hombre nuevos»*. Les afirmacions són d'una contundència que sembla excessiva, però respon a una convicció generalitzada del gran valor del projecte que, a més de la diversitat i encert de les construccions, molt ben adaptades al clima, amb pretensió d'integrar-se a la gran ciutat, fetes a escala humana i altres, *«propone la realización de un mundo de belleza y poesía, donde las formas y estructuras expresan el espíritu de los nuevos tiempos; donde se crea un nuevo espacio complejo, abierto, integrado y dinámico; y donde las artes pasan a formar parte esencial del lugar habitado por el hombre»*.⁷ L'arquitecte, que es proclamava humanista, va voler integrar i va assolir, certament, la integració de les arts, un esperit poètic i un 'clima' veritablement humanitzador. El gran dubte, tot i reconèixer-hi aquests valors, és si s'assoleix allò d'un «món ideal de perfecció i una societat i un home nous». La resposta de consens és que la ciutat universitària de Caracas és certament extraordinària, però la 'realització de la utopia' plena, la construcció d'una 'societat i un home nous' queda lluny d'haver-se assolit ni tan sols en la vida i la dinàmica purament interna d'aquell espai: hi són visibles marques incultes i antiestètiques –contràries, doncs, a l'esperit humanista del projectista utòpic– de l'activitat sectària de grups chavistes; i la situació de la capital on s'inseureix aquest espai i d'aquell país en el seu conjunt ens parlen de límits almenys tan forts i estrets com els d'altres països del seu entorn i del món en general. Amb tot, i ho puc ratificar amb el meu coneixement directe

d'aquell espai, l'impuls utòpic –que mereix el digne qualificatiu sense reserves– va assolir un resultat molt plausible, literalment exemplar, de dignificació, ambientalització, expressivitat artística integrada, de bellesa i funcionalitat general en un notable equilibri. La utopia, en aquest cas, és valuosa com a motor d'un resultat notable, però sembla que cap projecte utòpic pot assolir resultats de perfecció sobre les persones per ell mateix. La utopia sembla que pot ser una motivació –i en aquest cas és una gran motivació–, però no pot ser acceptada com un objectiu perfecte en la seva literalitat.

Brasília, per la seva banda, que fou pensada com un projecte totalment *ex novo* pel president Juscelino Kubitschek l'any 1956 i acabada quatre anys després, calculada per a mig milió d'habitants, avui en té prop de tres milions. Ha estat literalment desbordada en dos sentits: hi viu molta més gent de l'esperada i, inevitablement, 'vessen' físicament pels volts del 'gran avió' –l'anomenat 'Plano Piloto'– que van pensar com a estructura els seus projectistes; diu Marie Guillaume-Signoret: «*Née du projet utopiste de l'urbaniste Lucio Costa et de l'architecte Oscar Niemeyer, elle illustre une vision fonctionnaliste porteuse d'égalité sociale*». ⁸ En haver-se complert ara els cinquanta anys justos del seus inicis com a nova ciutat expressament pensada com a projecte utòpic, els diagnòstics sobre els seus resultats són pessimistes, especialment si tenim en compte que es buscava un projecte igualitari: la diferència de rendes entre els seus habitants és d'1 a 20, la dualització entre Plano Piloto –espai de prestigi institucional, d'elegant grandiositat– i els setze barris satèl·lits on viuen la majoria de gent que serveixen l'espai principal, és un contrast brutal, hi ha problemes d'abastament d'aigua, gestió dolenta de residus, distàncies geogràfiques i de tot ordre entre classes socials, pobresa i conflictes. Aquesta autora resumeix el fracàs de l'experiència remarcant el desequilibri actual entre els tres registres o escales que els planificadors havien intentat equilibrar: l'escala de l'hàbitat o vivenda, l'escala paisatgística i monumental i l'escala funcional del treball i els serveis. Constata que això ha fet fallida, a 'només' cinquanta anys de vida de la ciutat. ⁹

Novament, doncs, cal constatar que el valor de la utopia no és, com cap altre valor en la vida humana, un valor absolut. O, si es vol dir d'una

La utopia sembla que pot ser una motivació, però no pot ser acceptada com un objectiu perfecte en la seva literalitat.

El valor de la utopia no és, com cap altre valor en la vida humana, un valor absolut.

altra manera, que la utopia només ajuda la vida humana, o la planificació d'una ciutat, si és conscient dels seus propis límits: pot servir per incorporar valors al projecte que, sense l'impuls utòpic, serien inexistents però no pot aspirar a una perfecció total dels resultats del seu impuls; parlem de valors com ara la bellesa –perquè, com deia una àvia d'una favela de Rio, «nosaltres també tenim dret a la bellesa»–, l'equilibri entre espais, la dignificació dels espais públics o l'accessibilitat de la cultura i els serveis per part de tothom en condicions semblants.

La millor utopia, doncs, sembla que ha de ser la utopia moderada per la consciència de la seva singular naturalesa i dels seus límits. La millor moderació i consciència dels propis límits, però, no hauria d'arribar a anul·lar el valor positiu de la seva valentia crítica i la seva actitud inconformista.

NOTES

- 1 GALEANO, E. *Patas arriba. La escuela del mundo al revés*. Madrid-México: Siglo XXI, 1998, p.12.
- 2 RICORREUR, P. *Educación y política*. Buenos Aires: Ed. Prometeo Libros, 2009, p. 86.
- 3 *Op. cit.*, p. 92.
- 4 MORE, Th. *Utopia*. Girona: Ed. Accent, 2009, p. 189.
- 5 MOCKUS, Antanas. «Entrevista». Dins: *Ciutat, urbanisme i educació*. Monogràfic núm. 1 de l'Associació Internacional de Ciutats Educadores. Barcelona: 2009, p. 19.
- 6 *Ibid.*
- 7 *Ibid.*
- 8 GUILLAUME-SIGNORET, M. «Brasília, de l'utopie initiale à l'agglomération urbaine actuelle». Dins : *Actualité scientifique*. Institut de Recherche pour le Développement, Abril 2007, núm. 264.
- 9 *Ibid.*